

SULEJMAN GROZDANIĆ
(Sarajevo)

DOSADAŠNJA IZUČAVANJA KNJIŽEVNOSTI BOSNE I
HERCEGOVINE NA ARAPSKOM JEZIKU (KOD NAS):
REZULTATI I PERSPEKTIVE

I – Nekoliko metodoloških problema

Na početku ovog izlaganja htio bih da spomenem nekoliko metodološka problema, koji mogu biti i metodološke napomene.

Pripremajući ovaj naučni skup, opredijelili smo se ovdje, u Orijentalnom institutu u Sarajevu, da tri uvodna referata tretiraju naš predmet na bazi jezičkog kriterija i to uzimajući prije svega u obzir dosadašnja već jasno iskristalisana naučno-istraživačka opredjeljenja odnosno usmjerenja, posebno tokom posljednje dvije-tri decenije. Naime, gotovo svi noviji istraživači ove naše književnosti opredijelili su se za jedno jezičko područje: tursko, arapsko ili perzijsko. Tako se tri uvodna referata na ovom skupu odnose na našu književnost na turskom, arapskom i perzijskom jeziku.

Međutim, odmah se postavlja i pitanje i problem kako odvojeno pratiti ova tri toka, kad su ona ipak, nolens volens, dosta međusobno isprepletena, kako po autorima (znatan broj autora je pisao na dva, a neki i na tri orijentalna jezika) i djelima (neka djela su pisana na dva, a neka na sva tri jezika, a u ponekim djelima, istina skromno i u specifičnom vidu, ima i našeg jezika), tako i po ranijim izučavanjima i literaturi o ovoj našoj književnosti. Naime, gotovo svi raniji pa i neki noviji radovi u ovoj književnosti tretiraju je u cjelini, en bloc, ne lučeći između pisaca na turskom, arapskom ili perzijskom jeziku. Takve su one prve »bilješke« ili »kratke biografske skice« o jednom broju naših pisaca na orijentalnim jezicima, objavljene iz pera Ibrahima Bašagića i Mehmeda T. Okića krajem prošlog vijeka u *Bosanskim kalendarima – salnamama*¹ i u listu *Vatan (Domovina)*² na turskom jeziku, zatim je takva knjiga Safeta Bašagića *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*³ i druga njegova djela iz ove oblasti, zatim je takvo djelo Hazima Šabanovića *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*⁴ te *Pregled*

1) Bosna salnamesi, Sarajevo, od 1884. do 1889. godine (detaljniji podaci se nalaze u bibliografskom prilogu Svetlane Milić).

2) Vatan, Sarajevo, 1894. i 1895. godine (detaljnije u prilogu S. Milić).

3) dr Safvet-beg Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Sarajevo, Svjetlost, 1986. godine.

4) Dr Hazim Šabanović, Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima, Svjetlost, Sarajevo, 1973. godine.

*književnosti naroda Bosne i Hercegovine – Književnost u doba osmanlijske vladavine – Muslimanska književna tradicija*⁵ Muhsina Rizvića.

Nešto razlučivanja u ovom pogledu učinio je Mehmed Handžić u svojoj knjizi *Književni rad bosansko-hercegovačkih Muslimana*,⁶ – donoseći podjelu stvaralaštva iz oblasti poezije i lingvistike po jezičkom kriteriju, dok je ostalu materiju obradio u cjelini, zajedno, bez obzira na jezik. Najzad, i Smail Balić, u svojoj knjizi *Kultura Bošnjaka – Književni rad na orijentalnim jezicima*⁷ vodi, na određen način, računa i o jezičkom kriteriju prilikom klasifikacije pisaca ove književnosti.

Ne uzimajući u ovoj prilici u obzir kataloge orijentalnih rukopisa, od kojih se bar polovina, već od prije stotinu godina, odnosi na rukopise na samo jednom od ova tri jezika, čini se da je prvi značajniji i radikalniji korak u pogledu izučavanja ove književnosti po jezičkom kriteriju, pri čemu treba imati na umu da to ne podrazumijeva nikakav etnički ili nacionalni momenat, učinio Kamil al-Buhi, Egipćanin, ranije lektor arapskog jezika na Filološkom fakultetu u Beogradu, u svojoj još neobjavljenoj doktorskoj disertaciji *Arapski radovi jugoslovenskih pisaca*,⁸ gdje mu je osnovni i jedini kriterij istraživanja i izučavanja – bio jezik djela.

Najzad, u vezi sa jezikom pojedinog djela, zanimljivo je i zaista indikativno za ovaj naš problem i napomenu, da kod svih navedenih autora opštih pregleda ove književnosti nailazimo na ne mali broj pisaca ili još ne manji broj djela, kod kojih uopšte nije naznačeno na kom su jeziku pisali ili napisana, pa se čitalac, lakše ili teže, mora sam snalaziti da dođe do podatka o jeziku pisca odnosno djela.

Prateći dalje proces podjele ove književnosti po jezičkom kriteriju, dolazimo do još određenijeg i radikalnijeg koraka u ovom smislu kod nas, koji je učinjen na naučnom skupu, održanom u organizaciji ANU BiH *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja*⁹; na tom skupu su podneseni posebni prilozi o našoj književnosti na orijentalnim jezicima: na turskom (Vančo Boškov), na arapskom (Sulejman Grozdanić) i na perzijskom (Bećir Džaka). Najzad, prije nekoliko godina završen je u Orijentalnom institutu u Sarajevu naučno-istraživački projekat *Književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*¹⁰ Fehim Nametak je obradio tu književnost na turskom jeziku. Amir Ljubović na arapskom, a Džemal Čehajić na perzijskom.

U posljednje vrijeme, došlo je do skoro potpunog razdvajanja i specijalizacije naučno-istraživačkog rada u oblasti naše književnosti na orijentalnim jezicima. Gotovo se niko više ne bavi, na naučno-istraživačkom nivou, izučavanjem ove književnosti na sva tri jezika istovremeno i u istoj mjeri. Proces specijalizacije i ovdje je u punom zamahu, što se posebno odnosi na Orijentalni institut u Sarajevu, gdje je skoncentrisano

5) Muhsin Rizvić, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985. godine.

6) Mehmed Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Državna štamparija, Sarajevo, 1933. godine.

7) Smail Balić, *Kultura Bošnjaka*, Muslimanska komponenta, Wien, 1973. godine.

8) Kamil al-Buhi, *Arapski radovi jugoslovenskih pisaca*, doktorska disertacija, odbranjena u Beogradu 1963. godine.

9) *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja*, ANU BiH, Sarajevo, 1977. godine.

10) Rukopis završenog projekta se čuva u Arhivi Orijentalnog instituta u Sarajevu.

najviše istraživača i naučnika u ovoj oblasti, koji su se, već od početka svog rada, opredijelili za izučavanje ove književnosti na jednom od tri spomenuta orijentalna jezika.

Može se postaviti pitanje da li je ovakva podjela opravdana i osnovana, ali se, uz stanovite moguće primjedbe i ograde, može reći – jeste. Naime, podjela ove naše književnosti po jezičkom kriteriju nije samo pitanje pukog sredstva izraza, nego ima i širi književno-teorijski smisao: ona ima značaj i smisao vezane za vrstu, sadržaj, oblik i žanr književnog djela, za njegov književno-estetski i misaono-moralni karakter.

Tako je turski jezik, pored toga što je bio službeni jezik uprave u najširem smislu, bio i jezik književnosti, kako u njenom užem smislu, bliskom savremenom pojmu književnosti, koja se tako nezgrapno naziva »lijepa književnost«, a ne samo u, uslovno, srednjevjekovnom pojmu književnosti, po kojem se u nju uključuje svaki pisani znak, bez obzira na materijal na koji je stavljen. Turski je, ergo, prije svega bio jezik poezije – divanske, religiozno-mistične i moralno-didaktičke, zatim jezik hronike, putopisa, istoriografskih djela, rasprava i komentara iz najrazličitijih oblasti te jezik poznijih vakufnama i drugih diplomatskih i pravnih dokumenata, kao i jezik veoma brojnih epigrafskih natpisa. Arapski, pak, jezik nije imao ni tako široku primjenu, niti se, osim neznatno, koristio u pisanju poezije, odnosno, tzv. »lijepa književnosti.« To je bio poglavito »jezik nauke« – pisanja, raspravljanja i komentaranja iz oblasti teologije, filozofije, najviše logike među filozofskim disciplinama, zatim prava, lingvistike, sociologije, politike, te astrologije, astronomije, medicine, matematike i tako dalje. Najzad, perzijski jezik je bio jezik posebne poezije i komentara poezije perzijskih klasika.

Dalje, s obzirom da je znatan broj ovih pisaca pisao na više od jednog jezika, postavlja se novo pitanje: gdje svrstati ovog ili onog pisca na osnovu jezičkog kriterija, pogotovo što mu nijedan od ova tri jezika nije bio maternji. No, kako nijedan od ovih pisaca nije jednu polovinu svog književnog opusa napisao, recimo, na turskom jeziku, a drugu na arapskom, nego je svaki od njih pretežno, u većoj ili manjoj mjeri, pisao na jednom od ova tri orijentalna jezika, mi smo se opredijelili za kriterij pretežnosti, koji se već od ranije praktikuje u Orijentalnom institutu u Sarajevu: pisac pripada književnosti na onom jeziku na kojem je najviše napisao.

Ima nekoliko pitanja oko ove naše književnosti, koja na prvi i površan pogled mogu izgledati kao »tehnička« pitanja, ali ona, dublje i ozbiljnije sagledana, nisu tek »tehnička«, nego imaju širi i dublji kulturno-civilizacijski značaj. Ta su pitanja naznačena i u *Radnom prijedlogu programa ovog naučnog skupa*.

Mi smo u Orijentalnom institutu u Sarajevu još prije više od deset godina pokrenuli pitanje pisanja i izgovora orijentalnih imena, ličnih i porodičnih, ličnosti iz naše političke, društvene i kulturne prošlosti za vrijeme osmanske vlasti. U tom pogledu u našoj naučnoj i stručnoj literaturi iz ove problematike vlada veliko šarenilo i neujednačenost, ne samo od autora do autora, nego i kod jednog te istog autora. O ovom pitanju vođena je prije nekoliko godina polemika na stranicama sarajevskog

polumjesečnika »Odjek«¹¹, ali ona nije dovela do jedinstvenog stava prema ovom pitanju. Mi u Orijentalnom institutu smo se složili da prihvatimo jezičku praksu i jezičko osjećanje za koje vjerujemo i smatramo da su, za čitavo vrijeme osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini, postojali i upražnjavani kod muslimana kao Južnih Slavena, te i drugih naroda koji su ovdje živjeli u to vrijeme. Ne ulazeći u širu raspravu, mi smo se opredijelili za slavensku varijantu naših imena i prezimena orijentalnog porijekla. Neka u turskom, arapskom ili perzijskom rukopisu stoji Ali, Hamdi, Fehmi, odnosno Sarayli, Hersekli, Bosnewi, Mostari, odnosno Kara Mustafa-zade, Ibn Musa, Hagg Nesim-oglu, ali ne mali broj rukopisa i dokumenata, a pogotovo jezička praksa i jezičko osjećanje našeg slavenskog bića vode nas onom izgovoru i pisanju (»Piši kako govoriš«) ovih imena i prezimena, koji će odraziti ne samo naš slavenski duh, nego i odgovarajuću spomenutu jezičku praksu i osjećanje, koje naši preci nikad nisu zaboravljali i napuštali, bilo za vrijeme osmanske vlasti ili nekih drugih vlasti, koje su se na ovom prostoru smjenjivale. Prema tome, naša imena i prezimena orijentalnog porijekla su onakva kako su ih naši preci, na svom slavenskom jeziku, izgovarali a nerijetko i zapisivali: Alija, Hamdija, Fehmija, odnosno Sarajlić, ili pak Sarajlija, Hercegovac, Bosanac, Mostarac, odnosno Karamustafić, Musić, Hadžinesimović. Naravno, kad se radi o katalozima i bio-bibliografskim djelima, istraživačkim radovima i kritičkim izdanjima, sasvim je nužno i naučno i stručno opravdano da se predmetna imena navedu i u onom obliku u kojem se javlju u rukopisima na orijentalnim jezicima i to u modernoj transliteraciji. Nije posebno bitno koja će se varijanta ovih imena staviti u zagradu ili bilješku, ali bi bilo dobro i korisno da se i to ujednači. Uostalom, ovakva praksa na našem jezičkom području je već prihvaćena i verifikovana; niko, primjerice, ne kaže i ne piše čak ni za Juraja Dalmatinca – Georgius Dalmaticus, a pogotovo ne za Rudera Boškovića – Rogerio Jovsepho Boskovich, bar ne danas i ovdje.

Jedno od pitanja koje i kulturno i civilizacijski opterećuje i, donekle, degradira ovaj korpus naše kulturne prošlosti na orijentalnim jezicima, odnosno čitavu našu kulturno-istorijsku prošlost iz vremena osmanske okupacije, jeste pitanje inflacije raznoraznih feudalnih, administrativnih, vojnih, svešteničkih, naučnih i stručnih titula, koje se, nerijetko, bez ikakvog kriterija, dodaju uz imena i prezimena istaknutih pa i neistaknutih ličnosti koje su živjele tokom osmanske vlasti. Ni u savremenoj turskoj niti pak u arapskoj naučnoj, stručnoj i istraživačkoj literaturi,

11) Odjek:

1. Filipović, Nenad: Šerifović, Šerifzade ili Šerifija – Odjek XXXIX, br. 5 (1986). – str. 25.
2. Nametak, F.: Šerifović i Kafija. – Odjek XXXIX br. 7 (1986). str. 25.
3. Peco, Asim: Još nešto o našim prezimenima. – Odjek XXXIX, br. 7 (1986). – Str. 24–25.
4. Šamić, Jasna, Nešto u povodu Šerifović – Odjek XXXIX, br. 10 (1986). – str. 22–23.
5. Filipović, N.: O bosanskim muslimanskim prezimenima, ponovo. – Odjek XXXIX, br. 10 (1986). – str. 23.
6. Nametak, F: O prezimenima i mahlasima, ponovo. – Odjek XXXIX, br. 12 (1986). Str. 24.
7. Filipović, N.: Nekoliko sitnica o prezimenima. – Odjek XXXIX br. 13-14 (1986). – Str. 24–25.

a da i ne govorimo o popularnijoj književnosti iz ove naše struke, nema toliko hadžija, efendija, čelebija, imama, paša, aga, begova, alima i sličnih zvanja i priznanja, kao u nekim radovima kod nas o našoj političkoj i kulturnoj istoriji iz osmanskog perioda. Sasvim je prihvatljivo da jedan broj ovih ličnosti jeste prepoznatljiv i po nekoj od ovakvih titula, ali je isto tako sigurno da je taj broj mnogo, mnogo veći od broja ličnosti koje on zbilja identifikuje. Sasvim je očito da su ove titule i priznanje dodjeljivani nekritički, bez mjere, sasvim nepotrebno i prosto »formacijski«. Zbilja prihvatljivo zvuči kad se kaže Protá Mateja, vladika Danilo, biskup Juraj Štromajer, baron Holbah ili imam Alija, te Šejh Jujo, Hadži Halifa, Kodža Muerrih, ali ne zvuči ni prihvatljivo ni kulturno-civilizacijski opravdano ni plasirano kad se kaže hadži Mehmed Refik efendija, hadži Hasan Efendija Spaho, Šejh Ali efendija Bošnjak, hadži Derviš efendija Žagrić, hadži hafiz Sulejman Efendija...

Zato bi ubuduće trebalo povesti računa o ovom pitanju, uklopiti se u moderne, funkcionalne i našem vremenu i našem savremenom društvu primjerene tokove i na ovom planu, te što je moguće više i koliko god je to funkcionalno prihvatljivo očistiti gledanje i tretiranje ove naše kulturne baštine i cijele prošlosti od ovog feudalnog balasta upravo u korist te kulture.

Spomenuo bih još jedno »tehničko« pitanje, ali ni ono nije samo to. Ono takođe ima širi kulturni pa i društveni značaj. To je pitanje terminologije i orijentalizama, koji se javljaju u nekim radovima i prevodima iz oblasti izučavanja naše prošlosti za vrijeme osmanske vlasti. Jedna mjera tehničkih termina se mora zadržati kao i vokabular koji je opšteprihvaćen na našem jezičkom prostoru. Kadija, nahija, džamija, imam, kasida, gazel, rubajija, derviš, haramija – da spomenem tek ovaj egzemplarni broj – mora i treba da ostanu i u našem jeziku kad obrađujemo problematiku o kojoj govorimo. Međutim, u nekim radovima o ovoj književnosti ili prevodima iz njih, ima nesrazmjerno, i prema potrebi i u odnosu na nužan nivo pismenosti, veliki broj orijentalizama tako da se u njima ne može snaći, odnosno ne može ih bez velikih teškoća pratiti, čak i obrazovan čovjek pa i stručnjak iz ove oblasti, makar znao napamet čitavog Škaljića (mislim na rječnik Abdulaha Škaljića *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*.) Neka na kraju nekog takvog teksta i bude »rječnik turcizama«, on ipak nije uvijek ni potpun ni prikladan da nadoknadi naše odgovarajuće riječi i izraze, koji bi se mogli naći u radu ili prevodu, a da i ne govorimo o tome da tekst sa enormno velikim brojem orijentalizama zaista mnogo trpi i gubi, »tvrd« je i odbojan, a i samo obraćanje rječniku svakog časa odbija pažnju i smanjuje zainteresovanost čitaoca.

Naš jezik je, naravno i sa orijentalizmima koji su u njega ušli dovoljno bogatog rječnika da se njime može izraziti svaki pojam iz oblasti o kojoj govorimo a da ne upadamo u zbilja velika pretjerivanja u upotrebi orijentalizama. Uostalom, nama na raspolaganju stoje za ovu oblast i »evropeizmi«, najčešće latinizmi, pa se njih ne treba lišavati i ustručavati, ako već hoćemo da smo »evropska zemlja«.

II – Tokovi istraživanja

Istraživanje i izučavanje književnosti Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima kod nas mogu se podijeliti u više faza, pri čemu se prikupljanje i registrovanje rukopisa još uzima kao trajni zadatak.

Početna faza je ona daleka faza prvih bio-bibliografskih obavještenja o nekolicini pisaca ove književnosti, sa veoma šturim kritičkim i posve lapidarnim vrednosnim opaskama i bez odgovarajuće naučne aparature. U ovu fazu najprije spadaju objavljeni tekstovi u *Bosanskim kalendarima (salnamama)* i listu *Vatan (Domovina)*, ali i neki kasniji radovi.

Slijedeća faza je u znaku Safveta Bašagića. To je faza nešto šireg prezentiranja pojedinih pisaca i njihovih djela, sa već relevantnijim podacima, donekle već zastupljenom odgovarajućom naučnom aparaturom, argumentovanijim sudovima, češćim kritičkim opaskama i književno-estetskim ocjenama.

Nova faza je bila u znaku naučno-istraživačkog rada, prvenstveno vezanog za osnivanje i djelovanje Orijentalnog instituta u Sarajevu¹² i njegovog časopisa *Prilozi za orijentalnu filologiju – POF*¹³. U njemu se pojavio znatan broj studija i kritičkih prevoda iz ove naše književnosti. Ovo je faza dubljeg i šireg proučavanja ove književnosti, njenih značajnijih stvaralaca i krupnijih i interesantnijih djela, neki obuhvaćeni i obrađeni sa cjelokupnim njihovim opusom, a nekima su istražena pojedina djela. No, ni ova istraživanja nisu donijela neki ozbiljniji i radikalniji pomak i napredak na planu književno-estetskog i intelektualno-moralnog vrednovanja ove književne baštine sa humanističkih i progresivnih kulturno-civilizacijskih polazišta. Pozitivistički pristup, za koji je S. Bašagić najavio moguće relativno brzo prevlađivanje, ostaje sve do u ovu fazu dominantan. Rezultat ove faze je, u znatnoj mjeri, ali dobro i prethodnih faza, monumentalno djelo Hazima Šabanovića – *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*.

Najzad, aktuelna faza predstavlja dosad najviši domet naših istraživanja ove književnosti, kako po širini i dubini, tako i po intenzitetu i specijalizaciji. Ova se faza najtačnije može označiti kao faza monografskog izučavanja ove književnosti i ona je već uveliko odmakla, što se može vidjeti i u bilješci br. 14, kao i u tome što nekoliko doktorskih teza – monografija još nije publikovano. Za otprilike posljednje dvije decenije pojavilo se više zasebnih i monografskih djela nego u cijelom prethodnom periodu, čak nekoliko desetina¹⁴, kao i veći broj prevoda, zatim je

12) Orijentalni institut u Sarajevu osnovan je 1950. godine, kada je pokrenuto i njegovo naučno glasilo.

13) Prvih sedam brojeva časopisa Orijentalnog instituta u Sarajevu imalo je naziv *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*. Od osmog broja časopis izlazi pod naslovom *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)*.

14) Ovo su neka od tih djela, poredanih abecednim redom prezimena autora:
– Bašeskija Mula Mustafa Ševki, *Ljetopis*, prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, II dopunjeno izdanje, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987. g.

– Boškov Vančo, *Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u BiH*, Orijentalni institut u Sarajevu, 1988. godine.

– Čehajić Džemal, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Orijentalni institut u Sarajevu, 1986. godine.

– Dobrača Kasim, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu sv. I 1963. i sv. II 1979. godine*.

odbranjeno više od deset doktorskih disertacija¹⁵ iz ove oblasti, te objavljeno preko dvije stotine, što kraćih što dužih, studija i prevoda.¹⁶ Ovu fazu karakteriše planski i sistematski naučno-istraživački rad na izučavanju ove književnosti, sa sve širim i studioznijim pristupom i nastojanjem na njenom utemeljenom kritičkom prosuđivanju. Književno-teorijski i estetski momenti u ovom izučavanju najavljuju da je došao trenutak kad će raniji pozitivistički pristup i metod biti prevladani.

III – Književnost na arapskom jeziku

Istraživanje značajnijih pisaca

Predmet ovog priloga odnosi se na izučavanje književnosti Bosne i Hercegovine na arapskom jeziku. Već smo rekli na što se ona sama uglavnom odnosi. Ona nije ni približno tako bogata i raznovrsna kao naša književnost na turskom jeziku. Međutim, i ona ima određene kulturno-civilizacijske vrijednosti i značaj, prije svega u njenim misaonim dometima, u nivou kritičnosti u brojnim naučnim humanističkim disciplinama kao i u dosluhu sa društvenim i političkim krizama u osmanskoj državi. Najzad, na arapskom jeziku je napisano dosta originalnih djela a još više komentara iz oblasti filologije, koji su bili u funkciji obrazovnog sistema u Osmanlijskoj imperiji, a posebno u Bosni i Hercegovini, čime su održavali i pospješivali orijentalno obrazovanje u nas, kao i naučne discipline vezane za taj sistem obrazovanja. Zanimljivo je da je upravo ova književnost na arapskom jeziku, srazmjerno svom obimu, najviše i najbolje u nas istražena i obrađena. Naime, od nekolike desetine naših pi-

– Đukanović Marija, Rimovana autobiografija Varvari Ali-paše, Filozofski fakultet Beogradskog univerziteta, Beograd, 1967. godine.

– Fevzija Mostarac, Bulbulistan, preveo sa perzijskog, uvod, napomene i komentare napisao Džemal Čehajić, Svjetlost, Sarajevo, 1973. godine.

– Hadžiosmanović Lamija (Salih Trako), Tragom poezije bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku, Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu, 1985. godine.

– Hasandedić Hivzija, Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa (Arhiv Hercegovine u Mostaru), Mostar, 1977. godine.

– Hasandedić Hivzija, Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Sarajevo, 1980. godine.

– Hasan Kafija Pruščak, Izabrani spisi, uvodne studije, komentari i bilješke Amir Ljubović i Fehim Nametak, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983. godine.

– Mazalić Đoko, Leksikon umjetnika, slikara, vajara, graditelja, zlatara, kaligrafa i drugih koji su radili u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1967. god.

– Mujezinović Mehmed, Islamska epigrafika, I–III, Sarajevo, Veselin Masleša, 1974. 1977. i 1982. godine.

– Nakičević Omer, Hasan Kafija Pruščak, pionir arapsko-islamskih nauka u Bosni i Hercegovini, IVZ, Sarajevo, 1977. godine.

– Nakičević Omer, Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka, Sarajevo, IVZ, 1988. godine.

– Nametak Alija, Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici, JAZU, Zagreb, 1968. godine.

– Nametak Fehim, Fadil-paša Šerifović, pjesnik i epigrafičar Bosne, Orijentalni institut, Sarajevo, 1980. godine.

– Nurudinović Bisera, Bibliografija jugoslovenske orijentalistike, Orijentalni institut, Sarajevo, I – (1945–1960) 1968, II – (1961–1965), 1981, III – (1918–1945) 1986. godine.

– Rajković Ljubinka, Turski pesnici i pripovedači kod Srba i Hrvata, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Beograd, 1968. godine.

saca na arapskom jeziku, oni najkrupniji su, mutatis mutandis, ipak relativno pristojno predstavljeni u našem istraživačkom radu, pogotovo kad se ima u vidu sadašnji nivo i domet njenog istraživanja i što, do ove sadašnje faze, možemo na prste dojeti ruke izbrojati stvarne, kvalifikovane i višestranu filološki obrazovane kadrove.

Pod najznačajnijim među ovim piscima mislim na Ali Dede Bošnjaka, Muhameda Musića Allameka, Hasana Kafiju Pruščaka, Mustafu Ejubovića – Šejha Juju, Ibrahima Opijača, Mustafu Pruščaka, Muhameda Hamdiju Skeju – Prozorca i Ali Fehmiju Džabića.

O gotovo svim od ovih naših pisaca na arapskom jeziku pisali su skoro svi dosadašnji istraživači i autori, od onih tekstova s kraja prošlog vijeka pa sve do danas. Naravno, njihovo istraživanje, obrada i predstavljanje ovih pisaca jako mnogo varira, neki ih tek spomenu u retku ili pasusu, a neki urade relativno uspješna istraživanja, dok su neki obavili puni naučno-istraživački rad i objavili prave studije ili odbranili doktorske ili magistarske teze.

Međutim, za većinu ovih relativno bolje istraženih i predstavljenih pisaca može se reći da je bolje i podrobnije istražen samo od jednog istraživača, što se posebno odnosi na vrijeme do ove, aktuelne faze tog posla, tako da su potonji istraživači ili autori najčešće uglavnom preuzimali rezultate rada onih prethodnih, ali su isto tako najčešće uvijek davali i svoje istraživačke priloge vezane za ponekog od ovih pisaca, vršili ispravke i dopune podataka, davali takođe ponekad i svoje interpretacije, kao i sasvim nove istraživačke i naučne obrade, naravno, za one pisce koji nisu bili ili su vrlo skromno bili naučno i istraživački obrađeni ili čak nisu bili u određeno vrijeme ni poznati ni oni ni njihovi rukopisi. U

– Rizvić Muhsin, Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine – Književnost u doba osmanlijske vladavine, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985. god.

– Šabanović Hazim, Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima, Svjetlost, 1973. godine.

– Šamić Jasna, Divan de Kaimi..., Paris, ADPF, 1986.

– Šerifović Fadil-paša, Divan, uvod, prevod s turskog, bilješke i rječnik F. Nametak, Svjetlost, Sarajevo, 1981. godine.

– Trako Salih, Katalog perzijskih rukopisa Orijentalnog instituta u Sarajevu, Orijentalni institut, Sarajevo, 1986. godine.

– Trako Salih (Lamija Hadžiosmanović), Tragom poezije bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku, Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu, 1985. godine.

– Vakufname Bosne i Hercegovine XV i XVI vijek, grupa autora, Orijentalni institut u Sarajevu, 1985. godine.

– Ždralović Muhamed, Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima, Sarajevo, Svjetlost, 1988. godine.

15) Stekli su naučno zvanje doktora nauka iz ove oblasti Marija Đukanović, Ljubinka Rajković, Abdullatif Husein, Kamil al-Buhi, Boškov Vančo, Džemal Čehajić, Fehim Nametak, Omer Nakičević, Jasna Šamić, Muhamed Ždralović, Ismet Kasumović, Amir Ljubović, Hamdi Hasan...

16) U ovoj fazi su lijepe priloge i doprinose izučavanju naše književnosti na orijentalnim jezicima, među ostalim, dali i Bejtlić Alija, Boškov Vančo, Bojanić-Lukač Dušanka, al-Buhi Kamil, Čehajić Džemal, Dobrača Kasim, Džaka Bećir, Đukanović Marija, Đurđev Branislav, Fajić Zejnil, Filipović Muhamed, Filipović Nedim, Gazić Lejla, Grozdanić Sulejman, Hadžijahić Muhamed, Hadžijamaković Muhamed, Hadžiosmanović Lamija, Hajdarović Rašid, Hasandedić Hivzija, Isaković Alija, Janc Zagorka, Janković Srdan, Kalešić Hasan, Kasumović Ismet, Ljubović Amir, Mujezinović Mehmed, Mujić Muhamed, Mušić Omer, Nakičević Omer, Nametak Alija, Nametak Fehim, Popović Aleksandar, Rajković Ljubinka, Rizvić Muhsin, Stojaković Momčilo, Šabanović Hazim, Šamić Jasna, Trako Salih, Ždralović Muhamed...

pogledu svega ovoga H. Šabanović je učinio najveći napor i dao najveći prilog.

O Ali Dede Bošnjaku pisao je, za ono vrijeme i za obim svoje knjige, već Safvet Bašagić* dosta opširno, dokumentovano i nadahnuto. Mehmed Handžić mu u svojoj knjizi posvećuje mnogo manje prostora i predstavlja ga dosta skromnije. Hazim Šabanović u svojoj knjizi posvećuje Ali Dede Bošnjaku jednako prostora kao i S. Bašagić, ali je njegov prilog mnogo dokumentovaniji. Kamil al-Buhi u svojoj doktorskoj disertaciji govori o ovom piscu na više mjesta, jer on ovu književnost obrađuje sistematičnije po raznim njenim oblastima. Amir Ljubović u svom radu takođe posvećuje Ali Dede Bošnjaku dosta prostora, sa više prevedenih proba i sa više ambicije da se njegov opus šire sagleda i dublje ocijeni. Najzad, Ismet Kasumović je izradio i uspješno odbranio doktorsku disertaciju o životu i djelu Ali Dede Bošnjaka i to je, svakako, dosad najozbiljniji i najkompletniji naučno-istraživački rad o ovom piscu.

O Muhamedu Musiću Allameku pisao je već M. T. Okić; S. Bašagić mu posvećuje dvije stranice, gdje nabraja njemu poznata Allamekova djela, kratko ih komentariše i žali se da je ovaj pisac kod nas posve nepoznat i da, kako se vidi, nije imao pri ruci dovoljno materijala da ga bolje obradi. M. Handžić govori o Allameku na četiri mjesta, kako to traži raspored njegove knjige, ali sa dosta šturim podacima i ispod nivoa dvadeset godina mlade Bašagićeve knjige. K. al-Buhi takođe na četiri mjesta spominje ovog pisca, što proizilazi iz strukture njegove teze, i ističe učenost, kritičnost, oštroumlje i plodnost Allameka i njegovo izvanredno poznavanje arapskog jezika. Najkrupniji i najznačajniji rad o Allameku jeste doktorska disertacija Abdullatifa Huseina, sa veoma uspjelim i znalačkim analizama Allamekovog jezikoslovnog komentatorskog rada. To je, između ostalog, omogućilo i H. Šabanoviću da u svojoj knjizi napiše relativno širu studiju (20 stranica), bogato dokumentovanu izvorima i literaturom, te sa nešto analize i ocjene. U spomenutom radu Amira Ljubovića dosta se pažnje posvećuje ovom piscu (preko 10 stranica), pri čemu je na viši nivo podignuto kritičko vrednovanje Allamekova djela, a posebno onog dijela iz logike.

O Hasanu Kafiji Pruščaku već je pisao I. Bašagić, dok mu S. Bašagić posvećuje dosta prostora (osam stranica) i, uz podatke o njegovom životu, saopštava sadržaj samo dva njegova djela, jer do ostalih, kako se sam žali, nije mogao doći. U zaključnoj ocjeni S. Bašagić ističe Pruščakov kritički odnos prema društvenoj i političkoj krizi Osmanskog Carstva onog vremena, zatim njegovu učenost, lapidarnost izraza i stvaralačku plodnost. M. M. T. Okić je nešto kasnije napisao dosta opširan i dokumentovan rad o Pruščaku i njegovom djelu, a godine 1931. je u Parizu izradio i doktorsku disertaciju o ovom krupnom stvaraocu (koja nije objavljena). O Pruščaku M. Handžić u svojoj knjizi, piše na šest mjesta, kako iz razloga rasporeda materije u svojoj knjizi, tako i iz činjenice da je Pruščak bio veoma plodan i raznovrstan stvaralac. No, ni ovdje M. Handžić ne ide dalje od šturih i suhoparnih podataka.* I u slučaju Pruš-

* Širi podaci o svim istraživačima i autorima, spomenutim u ovom radu, nalaze se u bibliografskom prilogu Svetlane Milić.

* Ovakva ocjena rada M. Handžića može biti i nepravедna; naime, ona se odnosi samo na navedenu knjigu M. Handžića, a ne i na njegovo djelo *Al-Gawhar al-asna fi šu'ara wa 'ulama Bosna* jer ona spada u predmet jednog drugog referata (I. Kasumović)

čaka H. Šabanović je učinio veliki naučno-istraživački napredak u odnosu na ranija istraživanja i literaturu. Njegova studija o ovom piscu je najprije objavljena u *Prilozima za orijentalnu filologiju* i onda unesena i u Šabanovićevu već klasičnu knjigu. To je, čini se, najduži pa i najbogatiji prilog u ovom djelu. U njemu nalazimo veoma bogatu literaturu, podatke o izvorima, sistematizaciju Pruščakovog stvaralaštva, predstavu o svakom djelu, a pogđegdje i određenu ocjenu. K. al-Buhi piše o Pruščaku čak na deset mjesta i to iz istih razloga koje smo naveli kod M. Handžića. Al-Buhi kaže da je Pruščak »Prvi Jugosloven koji je pisao o arapskoj retorici na arapskom jeziku«, zatim navodi nekoliko Pruščakovih stihova, a potom dosta pažnje posvećuje analizi Pruščakovih djela iz arapske književnosti, zatim, na raznim mjestima dosta opširno i dokumentovano analizira pojedina Pruščakova djela. Omer Nakićević je o Pruščaku izradio magistarsku tezu i objavio je. To je svojevremeno bilo najobimnije djelo u nas o ovom našem stvaralaštvu, dok se nije pojavila zajednička knjiga A. Ljubovića i F. Nametka, koja je naš najviši dosadašnji domet u predstavljanju i studiranju djela H. K. Pruščaka. O Pruščaku je pisao i S. Grozdanić a M. Ždralović je objavio rad o djelima Hasana Kafije u *Orijentalnoj zbirci JAZU* u Zagrebu.

Ako je, H. K. Pruščak naš najpoznatiji orijentalno-arapski pisac izvan naše zemlje, a neki ga smatraju i najvećim u ovoj književnosti, onda je, čini se, Mustafa Ejubović – Šejh Jujo, u nas najpopularniji, mada nije ipak izučen i istražen kao Pruščak. U ovom pregledu navodim najveći broj naših autora koji su pisali o Šejhu Juji. Prvi je o njemu pisao I. Bašagić, a zatim njegov sin S. Bašagić dosta opširno iznosi životopis i književni opus Šejha Juje, dajući i spisak od dvadeset i četiri njegova djela uz dva ranije spomenuta u tekstu. Prikaz života i rada Šejha Juje S. Bašagić je uradio na osnovu Šejhove Biografije koju je napisao njegov učenik Ibrahim Opijač. No, on ipak ističe Jujinu učenost, njegov pedagoški rad, »Predanost nauci«, njegov patriotizam i popularnost. M. Handžić govori o Šejhu Juji na četiri mjesta, pri čemu tek spominje neka djela na tri mjesta, dok na jednom mjestu govori o Juji opširnije i to na osnovu njegove Biografije I. Opijača. K. al-Buhi govori o Šejhu Juji na šest mjesta u poglavljima o gramatici i sintaksi arapskog jezika, o kompoziciji, o osnovama prava, o pravu, o dogmatici i apologetici te o disputaciji. Kao i inače, K. al-Buhi donosi dosta proba u originalu i prevodu svaki put kad govori o pojedinom Jujinom djelu, posebno kad se radi o komentarima, kojih je u ovog šejha najviše.

Hazim Šabanović je i o Šejhu Juji najprije u *Prilozima za orijentalnu filologiju* objavio »Bibliografsku skicu« Šejha Juje, pa onda to unio u svoju knjigu na dvadeset stranica. Autor je i u ovom svom prilogu znatno obogatio naša saznanja o Mustafi Ejuboviću, a posebno o njegovom opusu, pruživši, za svoje vrijeme, bogatu literaturu, izvore i popis rukopisa sa bogatim podacima o njima. Međutim, nigdje nema ni jedne analize ili ocjene bilo kojeg Šejhovog djela. Amir Ljubović je napisao relativno duži rad o Šejhu Juji u časopisu *Hercegovina*, nazvavši ga »*Na marginama rukopisnih djela Mustafe Ejubovića*«, ali je uspio da u svom radu pređe marginalni okvir i nivo. Muhamed Mujić je prvi objavio prevod Jujine Biografije I. Opijača, a potom je napisao rad o svom zemljaku »u svijetlu književno-istorijskog materijala«. Hivzija Hasandedić je objavio popis djela Šejha Juje u Arhivu Hercegovine, a M. Ždralović je

takođe saopštio svoje zanimanje za ovog Hercegovca i objavio ga u prvom broju časopisa *Hercegovina*. Još je barem desetak autora pisalo u nas o Šejhu Juji, ali je ovo rečeno dovoljno da potkrijepi naš utisak o njegovu velikoj popularnosti u nas.

Ibrahim Opijač je najpopularniji po svojoj biografiji Šejha Juje. On se svom izvanrednom učitelju odužio na jednako izvanredan način, a svim istraživačima života i djela Šejha Juje poslužio kao prvi i osnovni izvor. S. Bašagić ga bilježi samo kao pisca Biografije Šejha Juje. Handžić je kasnije, »u drugom pokušaju«, izvijestio i o drugim djelima I. Opijača. K. al-Buhi spominje I. Opijača na više mjesta, iz poznatih razloga, pri čemu posebnu pažnju posvećuje Opijačevim komentarima iz arapskog jezikoslovlja i, naravno, Biografiji Šejha Juje. No, najveći doprinos poznavanju djela ovog pisca dao je nezaobilazni Omer Mušić, koji je predstavio ta djela javnosti kao i prevod biografije Šejha Juje. Na osnovu toga, kako sam kaže, Hazim Šabanović je uradio svoj prilog o njemu. Djela I. Opijača je H. Šabanović sistematizovao, kao što to čini kod još jednog broja pisaca iz svoje knjige, te ih snabdjeo literaturom, izvorima i podacima o rukopisima. Još docnije je H. Hasandedić dao popis djela I. Opijača (uz djela Šejha Juje), koja se nalaze u Arhivu Hercegovine, a M. Ždralović potom djela I. Opijača u Orijentalnoj zbirci JAZU u Zagrebu. Najzad, Amir Ljubović je najpotpunije, u književno-istorijskom smislu, predstavio djelo I. Opijača.

O Abdulahu Bošnjaku, najvećem našem piscu o sufizmu na arapskom jeziku, piše već I. Bašagić, pa odmah potom i S. Bašagić, koji donosi biografiju pisca, naglašavajući pri tom da je stekao veliku slavu na Orijentu svojim komentaram čuvenog djela Ibn Arabija Fusus al-Hikem; S. Bašagić donosi poveće odlomke iz tog komentara. No, kako je pomiješao i spojio ovog pisca sa drugom ličnošću, to je jedan dio teksta S. Bašagića izvan zadanog predmeta. Handžić takođe govori, o ovom piscu, dajući izvjesne podatke o njegovom djelu, o rukopisima, ističući pri tom da se on smatra najboljim komentatorom Ibn Arabijeveg djela. Kamil al-Buhi na dva mjesta piše o Abdullahu Bošnjaku: jednom naširoko prenoseći arapski tekst i prevod A. Bošnjakove kaside, duboko prožete, po al-Buhiju, misticizmom. Govoreći o glavnom djelu ovog mističkog komentatora, al-Buhi najveći dio prostora daje navođenju proba na arapskom i u našem prevodu i u zaključku konstatuje da je Abdullah Bošnjak posve na tragu Ibn Arabija, da je do kraja upućen u tajne tasavufa i da ga na izvanredan način interpretira i predstavlja. U knjigu H. Šabanovića Abdullah Bošnjak nije unesen, svakako zato što djelo nije dovršeno. Džemal Čehajić je uradio naučno-istraživački projekat o ovom krupnom komentatoru i znalcu islamskog misticizma u nas i to je svakako, koliko nam je poznato, dosad najozbiljnije istraživanje djela Abdulaha Bošnjaka.¹⁷

O Mustafi Pruščaku pisao je već Ibrahim Bašagić u Bosanskim salnamama, a potom i S. Bašagić, koji daje neke osnovne podatke o životu ovog pisca kao i sadržaj njegovog najpoznatijeg djela *Blagovijest borcima* u vidu naslova pojedinih poglavlja. S. Bašagić je razočaran što u ovom djelu nema ništa o aktuelnim događajima. M. Handžić daje sasvim kratke podatke o Mustafi Pruščaku i njegovom djelu. K. al-Buhi go-

17) Rukopis završenog projekta se nalazi u arhivi Orijentalnog instituta u Sarajevu.

vori o ovom piscu na tri mjesta: povodom njegove poslanice o potrebi zajedničke molitve, o potrebi solidarnosti među ljudima, o izbjegavanju izvjesnih poroka, te o grobovima kao ljudskom i moralnom momentu mori. Najzad, al-Buhi analizira spomenutu poslanicu o ratnom pravu ali i o prednosti mira. H. Šabanović je takođe dosta prostora posvetio ovom socijalno-pravnom piscu. Zanimljivo je da Šabanović ovdje uspostavlja funkcionalnu ravnotežu između biografskih podataka (jedna petina teksta) i podataka o djelima pisca, njihovom predstavljanju i iznošenju izvjesnih sudova. Šabanović takođe zapaža određeni pragmatizam Mustafe Pruščaka, bez obzira na vjerske dogme, u koje se on ipak, kao uvijek i svugdje, mora situirati.

Nevena Krstić je posebno obradila i prevela poslanicu ovog pisca o kafi, duhanu i pićima.

Nije na Muhameda Hamdiju Skeju – Prozorca prvi upozorio M. Handžić, nego je o njemu pisao već i I. Bašagić. M. Handžić ga spominje i odmah njegovu spomenutu poslanicu poredi sa *Uređenjem svijeta* H. K. Pruščaka, kako po rasporedu i vokabularu, tako i po povodu pisanja djela: društvena i politička kriza. Zahvaljujući relativno opširnom i dokumentovanom radu Omera Mušića o Skeji i njegovom *Uređenju (društva) po islamu*, u kojem je dodao detaljan sadržaj djela i podrobno ga uporedio sa sličnim djelima, a posebno sa djelom H. K. Pruščaka, H. Šabanović je takođe mogao da posveti dosta pažnje Skeji Prozorcju i da postupi kako je postupio i O. Mušić.

Kritičar i komentator stare arapske poezije, Mostarac Ali-Fehmija Džabić nije svakako »jedna od najmarkantnijih ličnosti među našim naučnicima koji su svoja djela pisali arapskim jezikom«, ali je svakako bio dobar poznavalac i te poezije i arapskog jezika. No, on je ranije bio poznatiji kao borac za bosansko-hercegovačku vjersko-prosvjetnu autonomiju. To ga je stajalo stvarnog izgnanstva iz domovine. Prvi o njemu govori M. Handžić u svojim kasnijim radovima, s pravom se ushićujući Džabićevom izvanrednom poznavanju arapskog jezika – a zatim je u tom tonu pisao i Ibrahim Mehinagić. K. al-Buhi mnogo prostora posvećuje A. F. Džabiću a posebno analizira njegova dva djela i dolazi do sličnih zaključaka do kojih će kasnije doći i H. Šabanović, iako nije pred sobom imao neke značajnije radove A. F. Džabića, ipak dosta informativno govori o dva njegova poznata djela, naravno, u svom maniru prečitavanja sadržaja, ponekog citata i svih dostupnih podataka.* No, najstudiozniji i najozbiljniji dosada rad o životu i djelu ovog kritičara i komentatora stare arapske poezije dala je Lejla Gazić.

IV Zaključak

Iz prethodnog izlaganja moglo se zaključiti šta smatram da su bili propusti u istraživanju naše književnosti na orijentalnim jezicima, šta je prevaziđeno i šta bi trebalo i kako dalje raditi. No, i pored toga, želim da ukážem na još neke momente u vezi sa ovom problematikom.

* Ova se opaska ne odnosi na one priloge u nezaobilaznoj Šabanovićevoj knjizi, u kojima se on javlja kao neposredni istraživač, i to veoma uporan i dosljedan, što se na takvim priložima jasno vidi.

Osnovno što, kao crvena nit, karakteriše sav dosadašnji stogodišnji rad na izučavanju naše književnosti na orijentalnim jezicima, pa onda i na arapskom, jeste da je to u svom najvećem dijelu i rezultatu bio rad na otkrivanju, pronalaženju i sakupljanju rukopisne građe. Otkrivene su i sakupljene nekolike hiljade rukopisa.

Njihovo uvođenje u knjige, to jest registrovanje, takođe je značajan dio ovog posla, koji je uspješno obavljen u znatnoj mjeri. Najzad, u dosadašnjim naporima, značajni rezultati su učinjeni i na izradi kataloga rukopisa. Do sada je u nas urađeno i objavljeno šest kataloga, ne računajući nekoliko manjih ali vrijednih popisa rukopisa po zbirkama ili autorima. *Međutim, upravo na izradi ovih kataloga ima još dosta posla i on je, koliko nam je poznato, u toku i u Gazi Husrevbegovoj biblioteci i u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

Uporedo s ovim, zahvaljujući prije svega inicijalnim naporima Safveta Bašagića, odvijalo se i naučno istraživanje i izučavanje ove književnosti. Upravo je S. Bašagić počeo skoro ni od čega. Na više mjesta se žali kako se u nas mnogo više slave i uzdižu »hajduci i panduri, kojih se i danas imena s njihovim pustolovinama pronose u cijelom narodu u stotinama epopeja. Rijetki su muslimani u Bosni koji ne znadu imena konja Đerzeleza, Taleta, Hrnjice i drugih, a na prste se dadu nabrojiti, koji po imenu poznaju Dervišpašu, Alidedeta, Kafiju i druge velike sinove iz naše ponosne dobe.«¹⁸ Dalje on kaže, govoreći o Prušćaku: »Toga – negda uvaženog učenjaka i spisatelja – danas se tri stotine godina iza njegove smrti ni po imenu ne sjećaju potomci, jer je uspomena na njega kao i na sve naše pjesnike i književnike zamrla sa zadnjim trzajem kulturnog života kad je Bosnom zavladao mrtvilo.«¹⁹ Zatim o Allameku: »Na žalost, danas ni u domovini o njemu niko ništa ne zna, a to je »testimoni-um ignorantiae« za našu ulemu, koja uopće ne vodi računa o našim pradjedima i njihovim djelima.«²⁰

U ovom kontekstu su i Bašagićeve žalbe da nema pri ruci dovoljno građe. Govoreći o H. K. Prušćaku, on veli: »Što se pak tiče njegovih djela, kojih je ostalo u obilju, odmah ćemo priznati da ih ni izdaleka ne možemo prikazati, jer uza vas trud nijesmo mogli stignuti nego samo dva djela u rukopisu i to »Uređenje svijeta« i »Rajske bašče.«²¹ Zatim o Šejhu Juji: »O vrijednosti Šejha Jujinih djela mi ovdje nećemo govoriti, jer nemamo nego dvije knjige pri ruci.«²²

Sve ovo navodimo da bismo ilustrovali kako je vođenje brige o kulturnom nasljeđu počelo u nas veoma kasno i kakav je izvanredan značaj Safveta Bašagića u tome. Njegova apsolutno pionirska uloga u istraživanju naše književnosti na orijentalnim jezicima i njegovo bogato naučno i pjesničko djelo daju mogućnost da mu se posveti poseban na-

* Vidi navedeni prilog Sv. Milić

18) S. Bašagić, op.cit., str. 82–83.

19) Isto, str. 82.

20) Isto, str. 107.

21) Isto, str. 85.

22) Isto, str. 165.

učni skup, na kome bi se kritički i svestrano ocijenilo njegovo cjelokupno djelo.*

Posebno smo se u zaključku ovoga priloga osvrnuli na rad i djelatnost S. Bašagića da bismo vidjeli gdje smo bili, a već smo ranije donekle pokazali gdje smo sada.

Jedna od manjkavosti dosadašnjeg rada na izučavanju ove naše književnosti jeste odsustvo potpunije, svestranije i savremene kritike i vrednovanja. Dosad su kritička vrednovanja, izuzev u monografijama, doktorskim i magistarskim tezama, bila uglavnom dosta uopštena, ovlaštena i neobavezna. Često se ocjene svode na to kako je nešto divno napisano, lijepo sročeno, mudro kazano, kako je neko vrstan učenjak, kako je izvanredan poznavalac prava ili jezika, kako je bio plemeniti dobrotvor, a posebno da je bio skromni vjernik i da je išao na hodočašće. Ono književno-estetskih ocjena koje je dao S. Bašagić nerijetko se ponavljaju kod nekih autora sve do današnjih dana.

Zato bi još većom orijentacijom na monografije* i kroz svestraniju analizu i savremeno kritičko vrednovanje, trebalo pristupiti utemeljenijem književno-estetskom i intelektualno-moralnom ocjenjivanju, prići čitavoj materiji selektivno i u prvi plan istaći one pisce i ona djela, koja imaju jasne opštjeljudske, progresivne vrijednosti i stvarni intelektualni, moralni, naučni i umjetnički značaj, kao i ono što odražava i izražava duh ove naše sredine, a toga ima, svakako. Dalja istraživanja, siguran sam, pokazaće da ova književnost nije lebdila u apstrakcijama »između neba i zemlje«, nego da je bila u živom dosluhu sa svojim vremenom i prostorom.

Iz već spomenutog kao i iz istorijata izučavanja ove književnosti u nas da se zaključiti da još nisu uspostavljeni istinski kritički odnos ni vrednosna skala u najvećem broju slučajeva, kako u književno-umjetničkom i intelektualno-moralnom, tako ni u kulturno-civilizacijskom i naučno-stručnom pogledu. Tek kad se ova književnost koliko-toliko monografski obradi i to savremenom kritičkom metodom progresivnim, humanističkim pristupom, biće moguće pristupiti pisanju njene stvarne, prave istorije, kakve, kao što znamo, još nemamo.

Naime, ako se prihvati da se još Hamer-Purgštal služio poglavito starim osmanskim tezkirama – »biografijama pjesnika i pisaca« – koje su mu poslužile kao osnova za njegovu *Istoriju osmanskog carstva*, koja je, pak, sa svoje strane, bila najpristupačnija našim značajnijim istraživačima, pa je i vršila na njih vidljiv uticaj, prije svega metodološki, onda je sasvim jasno otkud ona nerijetka preokupiranost naših istraživača »biografizmom«. Vrlo često nailazimo na tekstove u kojima se četiri petine prostora posvećuju biografiji pisca ili pjesnika, a tek jedna petina njegovom djelu. Naširoko se govori o porodici, djeci, precima, službovanju,

* Kritički i svestrano ocjenjivanje njegovog djela podrazumijevalo bi vrednovanje svega onoga uspjelog, pozitivnog i progresivnog, naučno i stručno utemeljenog i elaboriranog, ali i ukazivanje na promašaje, greške, zablude, od naoko sitnih, »tehničkih« pa do onih o »pameti« bosansko-hercegovačkog bogumilskog plemstva da primi islam i uključi se u osmansku imperiju i tako sačuva za sebe i vlast i svoju Bosnu.

* To nikako ne znači da je, primjerice, projekat »Istorija književnosti Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima« bio jalov posao, ali znači da je to, u sadašnjem stanju istraživanja skroman, inicijalni napor da se dođe do određene moguće sinteze.

napredovanju, vezama, iznose se sasvim sitni i beznačajni detalji (je li subota bila subota ili četvrtak), na po dvije tri stranice se raspravlja o nekom nepostojećem selu itd. a riječ je o – književnosti. Uostalom, najznačajnije djelo iz oblasti kojom se bavimo napisao je *istoričar* a ne *istoričar književnosti*, pa su mnoge stvari, koje mogu spadati i u neku vrstu »profesionalne deformacije« – ipak razumljive. No, ne bi to trebalo da bude razumljivo i prihvatljivo kod mlađih istraživača koji su se školovali ili se školuju kao orijentalisti – književni istoričari. Njihovi radovi pokazuju da se u ovom pogledu stanje mijenja i to upravo u pravcu koji smo pokušali naznačiti kao poželjan.

Želim u ovom zaključku da se kratko osvrnem i na pitanje: čiji su pisci naše književnosti na orijentalnim jezicima za vrijeme osmanske vlasti, jesu li turski, osmanlijski, arapski ili islamski? Nisam li već u pitanju dao odgovor?

Ovo pitanje spominjem zato što je ono imalo svoju evoluciju, svoju uzlano-silaznu liniju, pa i cik-cak liniju. Daleki, vizionarski S. Bašagić nedvosmisleno podvlači domaći, »bosanski« karakter ovog stvaralaštva. On ga posmatra kao doprinos »ponosnih i junačkih« Bosanaca i Hercegovaca »plemenite slavenske duše« »istočnom parnasu«, »istočnoj znanosti i umjetnosti« i tako slično. To se može prihvatiti: naše stvaralaštvo u okvirima orijentalno-islamske kulture i civilizacije. Međutim, kasnije dolazi do »oscilacija«: poslije S. Bašagića pa sve do danas, neki autori, podjednako iz muslimanske sredine u Bosni i Hercegovini, kao i izvan nje, zastupaju različite stavove: da se radi o turskoj, osmanlijskoj ili čak o islamskoj književnosti.

Dakle, da pokušamo odgovoriti na zadato pitanje.

Ovi naši pisci ne mogu biti turski iz jednostavnog razloga – što nisu bili Turci. Već S. Bašagić konzekventno povlači jasnu liniju razgraničenja između Turaka i »Bošnjaka«, pri čemu su Turci tuđinci, a »Bošnjaci« izvorni domaći, slavenski element, kojim se on ponosi i diči i izdiže ih iznad njihovih osvajača. Dalje, ovi pisci nisu ni arapski, jer pogotovo nisu bili – Arapi. Najmanje mogu biti islamski pisci jer islamska književnost jednostavno – ne postoji, niti je ikad i igdje postojala. To bi se moglo prihvatiti kao idejno-moralna orijentacija, ali nikako ne kao oznaka etničke ili »nacionalne« pripadnosti, naravno, ako nećemo upasti u neki vid panislamizma. Najzad, ostaje pitanje: jesu li to osmanlijski pisci i je li to osmanlijska književnost? Osmanlijsko Carstvo nije bilo samo tursko, nije bilo »jednonacionalno«, nego je bilo »internacionalno« Carstvo. To je bilo carstvo vojnofeudalne aristokratije pripadnika svih naroda koji su ulazili u Carstvo, naravno, pod uslovom da prihvate vladajuću ideologiju Carstva. Isto tako su pripadnici svih naroda Carstva, i turski i oni pokoreni stvarali književnost na sva tri orijentalna jezika, koji su, svaki na svoj način, odnosno u svom domenu, bili vladajući. Ne zanemarujući, naravno, relativno jedinstvenu poetiku i idejno-moralnu usmjerenost te književnosti u okviru Osmanlijskog Carstva, smatramo da je moguće da se govori i o *književnostima* unutar Carstva. Treba poći od činjenice da ta ili te književnosti, osim one oko Carigrada, još nije ili nisu dovoljno istražene, kao što nije ni naša, pa se još ne mogu uočiti moguće specifičnosti književnosti pojedinih naroda u Carstvu. Te specifičnosti ne moraju uvijek biti suviše izrazite i radikalne, ali je sigurno da one postoje, kako to pokazuju i neka istraživanja naše književnosti na

orijentalnim jezicima. Dalja će istraživanja, u to sam uvjeren, pokazati da je posebni genij ili duh svakog naroda u Carstvu, koliko god se na planu »oficijelne« književnosti izražavao kroz poetiku i ideologiju Carstva, isto tako je, egzoterički ili ezoterički, iskazivao i nešto svoje posebnosti i izvornosti. U tom smislu se ove književnosti i njihovi pisci mogu prihvatiti kao »osmanlijski« onoliko koliko se mogu prihvatiti stvaraoци nekih savremenih nacionalnih književnosti kao dio neke šire, nadnacionalne književnosti označene granicama ove ili one državne tvorevine. U tom smislu je određena i književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima, pa je kao takvu treba prihvatiti i izučavati. Sada je ona dio kulturnog nasljeđa najprije Muslimana Bosne i Hercegovine u okviru Jugoslavije, ali i svih naroda i narodnosti naše zemlje zajedno.

Zaključujemo ovo pitanje stavom Nedima Filipovića: »Pri ocjeni te kulturne sfere, u njenom području nauke i području književnosti i umjetnosti, treba voditi računa o sljedećim važnim momentima:

- da su se u tu sferu uključili naši domaći islamizovani ljudi, duhovni i svjetovni pripadnici osmanske feudalne klase i gradska inteligencija i da su oni nosioci te kulture u Bosni, te da su sve ostvarene tekovine orijentalne kulture u Bosni djelo naših ljudi,

- da se prema osnovnim književnim, estetskim i naučnim rezultatima te kulturne tekovine ne smijemo odnositi otuđeno, jer se u njima konkretizovala umna energija našeg čovjeka, pa niti je historijski realno niti civilizacijski racionalno da to mehanički odbacimo kao stranputicu našeg duha.«²³

23) Nedim Filipović, O problemima društvenog i etničkog razvitka u doba osmanske vlasti, Institut za istoriju, Prilozi, God. XI-XII, br. 11-12, Sarajevo, 1975, str. 275.

DOSADAŠNJA IZUČAVANJA KNJIŽEVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE NA ARAPSKOM JEZIKU (KOD NAS): REZULTATI I PERSPEKTIVE

Rezime

Pri izučavanju književnosti Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima za vrijeme osmanske vlasti javljaju se već u početku određeni metodološki problemi, od kojih je vrlo značajan jezički, jer su neki pisci pisali na sva tri orijentalna jezika, pa čak i na srpskohrvatskom; kako ih svrstati u tri jezička toka – turski, arapski i perzijski. Značajna je činjenica da su se gotovo svi mladi istraživači kod nas opredijelili samo za jedan od tih tokova. Opravdanost ovakve tendencije ne vidi se samo u specifikumu jezika, nego i specifičnosti ove književnosti na svakom od tih jezika. Ukratko, turski je bio jezik administracije, te jezik književnosti i u užem, čak savremenom, kao i u srednjovjekovnom shvatanju. Arapski je bio jezik nauke, kako u oblasti humanističkih tako i u oblasti prirodnih nauka. Perzijski je bio jezik posebne poezije i komentara klasičnih perzijskih pjesnika.

Istraživanje i izučavanje ove književnosti kod nas može se podijeliti u više faza. Početna je ona daleka faza prvih biobibliografskih obavještenja o nekolicini pisaca, sa veoma šturim i posve lapidarnim vrednosnim opaskama. Sljedeća faza je u znaku Safveta Bašagića. To je faza nešto šireg predstavljanja pojedinih pisaca i njihovih djela, sa već relevantnijim podacima i djelimično naučnom aparaturom, argumentovanim sudovima i češćim kritičkim opaskama i književno-estetskim ocjenama. Nova faza je bila u znaku šireg i sistematičnijeg naučno-istraživačkog rada, prvenstveno vezanog za osnivanje i djelovanje Orijentalnog instituta u Sarajevu (1950), te njegovog časopisa Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), u kome se pojavio znatan broj studija i kritičkih prevoda. Najznačajnije djelo u ovoj fazi je *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima* iz pera Hazima Šabanovića. Najzad, aktuelna faza predstavlja dosad najviši domet naših istraživanja ove književnosti. Ona se može označiti kao faza monografskog izučavanja, što se može ilustrovati desetinama urađenih i objavljenih monografija i disertacija (vidi bilješke 14, 15 i 16).

Zanimljivo je da je upravo ova književnost na arapskom jeziku, srazmjerno svom obimu, koji je daleko manji od onog na turskom jeziku, najviše u nas istražena i obrađena. Relativno dobro su predstavljene njeni najznačajniji pisci: Ali Dede Bošnjak, Muhamed Musić Allamek, Hasan Kafija Pruščak, Mustafa Ejubović – Šejh Jujo, Ibrahim Opijač, Mustafa Pruščak, Muhamed Hamdija Skejo i Alija Fehmija Džabić.

Osnovno što kao crvena nit karakteriše sav dosadašnji stogodišnji rad na izučavanju naše književnosti na orijentalnim jezicima, pa onda i na arapskom, jeste da je to u svom najvećem dijelu i rezultatu bio rad na otkrivanju, pronalaženju i sakupljanju rukopisne građe. Sakupljeno je nekoliko hiljada rukopisa cijele ove književnosti, čije je registrovanje i katalogiziranje takođe izvršeno u znatnoj mjeri. (Vidi prilog Svetlane Milić).

Jedna od manjkavosti dosadašnjeg rada na izučavanju ove književnosti jeste odsustvo potpunije, svestranije i savremene kritike i vredno-

vanja, koja su uz izvjesne izuzetke bila uglavnom dosta uopštena, ovlašana i neobavezna. Često još nisu uspostavljeni istinski kritički odnos ni vrednosna skala, kako u književno-umjetničkom i intelektualno-moralnom tako ni u kulturno-civilizacijskom i naučno-stručnom pogledu.

Najzad, još se i danas postavlja pitanje: čiji su pisci ove književnosti – naši, turski, arapski ili čak islamski. Da rezimiramo svoj odgovor. Ovi pisci ne mogu biti turski iz jednostavnog razloga što nisu bili Turci. Već S. Bašagić konzekventno podvlači jasnu liniju između Turaka i »Bošnjaka«, pri čemu su Turci tuđinci, a »Bošnjaci« izvorni domaći, slavenski element. Dalje, ovi pisci nisu ni arapski jer nisu bili – Arapi. I na kraju, najmanje mogu biti islamski jer islamska književnost jednostavno ne postoji, niti je ikad i igdje postojala. Najzad, ostaje pitanje jesu li to osmanlijski pisci i je li to osmanlijska književnost. Osmanlijsko Carstvo nije bilo samo tursko, nego »internacionalno«. Ne zanemarujući, naravno, relativno jedinstvenu poetiku i idejno-moralnu usmjerenost te književnosti, smatramo da je moguće da se govori i o književnostima unutar Carstva, koje imaju svoje jasne specifičnosti, koje ne moraju uvijek biti suviše izrazite i radikalne, ali je sigurno da one postoje, kako to pokazuju neka istraživanja naše književnosti na orijentalnim jezicima. Dalja će istraživanja, u to sam uvjeren, pokazati da je posebni duh ili genij svakog naroda u Carstvu, koliko god se na planu »oficijelne« književnosti izražavao kroz poetiku i ideologiju Carstva, isto tako, egzoterički i ezoterički, iskazivao i nešto svoje posebnosti i izvornosti. Najzad, nije nevažna činjenica da su je stvarali naši ljudi, najčešće na svom tlu. U tom smislu je ova književnost određena kao dio kulturnog nasljeđa Muslimana Bosne i Hercegovine ali i svih ostalih naroda i narodnosti Jugoslavije.

FORMER RESEARCHES OF LITERATURE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN ARABIC LANGUAGE (IN YUGOSLAVIA): RESULTS AND PERSPECTIVES

Summary

In researching the literature written in oriental languages by Bosnian and Herzegovinian Moslems during the period of Ottoman rule, some metodological problems rise out at the very beginning. One of the most important is the language problem, because some of the writers used all three oriental languages and even Serbocroatian. The problem is how to categorize such works according to language principle – Turkish, Arabic and Persian. The important fact is that nearly all our younger researchers decided to study only one of the language flows. The unique characteristics of each of the three languages, as well as of the literatures written in them, shows that such tendency is justified. Briefly, Turkish was the administrative language and the language of literature, in a narrower, even modern, sense, as well as in the medieval sense. Arabic was »the language of science«, in the field of the humanities and also in the field of natural sciences. Persian was the language of special poetry and the commentaries on the classic Persian poets.

Researching and studying of this literature in our country can be divided into few stages. The initial was that far-away stage when the first bio-bibliographical notes about few writers had appeared, with very poor and lapidary valuation. The next stage was marked by Safvet Bašagić. It was the stage of more detailed presentation of some writers and their works, with more relevant data, partial scientific apparatus, argumentative opinions, critical notes and literary-aesthetical judgements.

The new stage was in the spirit of more detailed and more systematic scientific and researching work, mainly connected with the establishing of the Institute for Oriental Studies (Orijentalni institut) in Sarajevo (1950), and its annual Contributions to the Oriental Philology (Prilozi za orijentalnu filologiju – POF) in which a considerable number of studies and critical translations have been published. The most important work of this stage was *The Literature of the Moslems of Bosnia and Herzegovina in Oriental Languages*, written by Hazim Šabanović. Finally, modern stage represents the highest results of our researches up to now. It can be defined as the phase of monography studies, which can be illustrated by a dozen of monographies and dissertations written and published (cf. notes 14, 15 and 16).

It is interesting that the literature in Arabic language is the most explored and presented, in proportion to its scope, which is much smaller than the scope of the literature written in Turkish language. The most prominent writers of this literature are relatively well presented: Ali Dede Bošnjak, Muhamed Musić Allamek, Hasan Kafija Pruščak, Mustafa Ejubović – Šejh Jujo, Ibrahim Opijač, Mustafa Pruščak, Muhamed Hamdi Skejo, Ali-Fehmi Džabić.

The main characteristic, that like a red line connect the researches of our literature in oriental languages, from hundred years ago up to now, in Arabic as well, is that the researches and their results have mostly been based on the discovering, finding and collecting the manuscript materials. Few hundred of manuscripts have been collected, and their registration and catalogization is done to a great extent (cf. Bibliography of S. Milić).

One of the lacks of the previous researches of this literature is the absence of more complete, all-inclusive and modern critic and value estimation. Apart from few exceptions, all critics and estimations up to now have been general, superficial and optional. Vary often there is a lack of three critical relations and the scale of values in the literary-artistic and intellectually-ethical sense, as well as in the cultural-civilisational and scientifically-professional sense.

Finally, even today the question exist: Whose the writers of this literature are: our, Turkish, Arabic or Islamic? Let us summarize the answer. These writers can not be Turkish, for one simple reason – they were not Turks. S. Bašagić. consequently draws a line between Turks and »Bosniaks« – Turks are foreigners and »Bosniaks« are native, Slavonic element. Than, these writers are not Arabic either, because they were not Arabs. At the end, the smallest chance for them is to be Islamic, because Islamic literature simply does not exist, and it never did exist. Finally, there remains a question: Are they Ottoman writers and is it Ottoman literature? Ottoman Empire had not been exclusively Turkish, but »international«. We do not neglect relatively unique poetics

and ideologically–ethical orientation of that literature, but, in our opinion, it is also possible to discuss about the literatures inside the Empire, the literatures which have their own clear characteristics. These characteristics are not necessarily being distinguished and radical, but it is true that they exist, and the proof can be found in some researches of our literature in oriental languages. I am convinced that further researches will prove that the spirit and genius of each nation inside the Empire expressed, exoterically and esoterically, some of its own specifics and originality, although in the field of the »official« literature it was expressed through the poetics and ideology of the Empire.

Finally, it is not unimportant that this literature was written by our people, the most frequently in their own homeland. In that sense, this literature is defined as a part of a cultural heritage of the Bosnian and Herzegovinian Moslems, as well as of all other nations and nationalities in Yugoslavia.